

Zwettl 1980. – Wien: Verlag der Osterreichischen academic der Wissenschaften, 1983. – S. 79-97, 177-178; 72. Lloyd A.B. Herodotus. Book II. Commentary 99-182. Leiden: Brill, 1993. – 330 p.; 73. Penner S. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordostliche Beziehungen // Археологический альманах. – 2004. № 15. Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – С. 62-91; 74. Petrescu-Dimbovita M. Reflexions concernant le complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni en contexte europeen // Culture et civilisation au bas Danube. – Calarasi, 1993. – Vol. X. – P. 9-14; 75. Rutter J.B. Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C period // AJA. – 1975. – Vol. 79. – No. 1. – P. 17-32; 76. Sandars N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. – London: Thames and Hudson, 1978. – 224 p.; 77. Schachermeyr F. Die Ägäische Frühzeit. – Wien, 1982. – Bd. 5. Die Levante im zeitalter der wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert V. Chr. – 330 s.; 78. Sethe K. Der Name Sesostris // Zeitschrift fur Ägyptische sprache und altertumskunde. – 1967. – Bd. 41. – S. 43-57.

УДК 94(470+571)«1551»

Леонід ВАРВАРИЧ

СТОГЛАВИЙ СОБОР В МОСКВІ, ЙОГО УХВАЛИ ТА НАСЛІДКИ

Собор 1551 р. (Стоглавий) – черговий собор Руської Церкви, скликаний митр. Макарієм за підтримкою царя Іоана Грозного. Найменування стоглавого отримав за збірник соборних діянь, які мали 100 глав і прийнятих отцями помісного собору 1551 р. Стоглав став в історії Руської Церкви явищем унікальним. Він зафіксував правові норми внутрішнього життя руської помісної церкви, кодекс взаємовідносин духовенства з суспільством і державою в той момент історії, коли Руська Церква отримала повноцінну самостійність.

Ключові слова: собор, Руська Церква, Стоглав, цар, отці, духовенство.

Леонід ВАРВАРИЧ

СТОГЛАВИЙ СОБОР В МОСКВЕ, ЕГО РЕШЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Собор 1551 р. (Стоглавий) – очередной собор Русской Церкви созванный митр. Макарием при содействии Царя Ивана Грозного. Наименование Стоглавого получил по сборнику соборных деяний, имеющему 100 глав и принятых отцами поместного Собора 1551 г. Стоглав стал в истории Русской Церкви явлением уникальным. Он зафиксировал правовые нормы внутренней жизни русской поместной церкви, кодекс взаимоотношений

духовенства с обществом и государством в тот момент истории, когда Русская Церковь обрела полноценную самостоятельность.

Ключевые слова: собор, Русская Церковь, Стоглав, царь, отцы, духовенство.

Leonid VARVARYCH

STOGLAVIY CATHEDRAL IN MOSCOW, HIS APPROVALS AND CONSEQUENCES

Stoglavyi Sobor of Russian Church is another Sobor held by Mytropolit Makari whith the help of Ivan Grozny. The Stoglavyi Sobor got his name from listbook of church activities wich has nearly 100 chapters accepted by priest of regional Sobor in 1551. Stoglav become an unique phenomenon in history of Russian Curch. It documented legislative rules of the inner live within regional Russian Church, code of the relationships of priest with society and with government in that moment of history, when Russian Church got its full independence.

Key words: congress, Russian Church, Stoglav, tsar, fathers, clergy.

Питання духовних основ старообрядництва залишаються актуальними в історіографії. Особливий інтерес викликають рішення т.з. Стоглавого Собору 1551 року, який уніфікував обрядовий аспект Руської Церкви. Вивчення питань, які розглядалися на цьому соборі, а потім були переглянуті в XVII столітті, і має на меті ця стаття.

Серед нечисленної монографічної літератури, присвяченої виділеній тематиці, можна згадати роботи російських вчених І. Бсляєва [5] та професора О. Ієгера [4], а також митрополита Макарія (Булгакова) [6], дотичні аспекти розглядаються у доволі ґрунтовному доробку Барона Розенкампофа [11], публікаціях Н. Лебедєва [3], В. Бочкарьова [12] і оцінка Стоглава англійського історика й соціолога Л. Дж. Тойнбі, В. Лур'є [10] та ін.

Окремо варто виділити одне з найважливіших джерел у вивченні даної проблеми – ґрунтовному повному друкованому виправленому примірнику Стоглава виданому в Санкт-Петербурзі в 2002 р.

Говорячи про Собор 1551 року, слід коротко зупинитися на самій епосі, яку він проходив. Мало хто може заперечити, що на Русі XVI ст. – це було епохою найвищого розвитку як державності, так і духовної культури.

Звільнившись від татаро-монгольського ярма, російський народ в силу не лише свого державного (релігійного) призначення, але й матеріального стану (просторово-географічного) продовжував формування ідеї Святої Русі, яка стверджувалася як Велика Русь – Третій Рим. У XV ст., як зазначає історик Ф. Ф. Несторов, Росія, скинувши татаро-монгольське ярмо, переходить у наступ на всіх фронтах. Аж до кінця XVIII ст. вона з мечем у руках скасовує прямі і непрямі зовнішньополітичні наслідки мо-

польського нашестя і восводства: збирає у межах сдиної держави Давно-руські землі, захоплені Литвою і Польщею, долає економічну ізоляцію, налагоджує торгові шляхи до Балтійського і Чорного морів, знову заселяє спустошені Південноросійські землі і завершує боротьбу з татарськими ханствами – нащадками Золотої Орди (Казанським, Астраханським, Сибірським, Кримським) [2, с.14].

Саме у цей час в основних рисах формувалася Московська держава. Відуртування Руської землі навколо Москви було завершено проникливими і невтомними московськими князями ще до кінця XV ст., але зроблено це було лише територіально. Необхідно було ще з цих територій створити єдиний духовний простір. Саме це питання й вирішувалося Московією у XVI ст. [3, с.1]

Цим довелося займатися Великому князю Івану III і його сину Василю II, та Івану VI.

Слід зауважити, що порівняно молодому з дідом і батьком Івану VI великому князю, а пізніше царю це робити було набагато важче, оскільки «обычай поизшатались /.../ въ самовластии учинено по своим волям, прежнии закони порушены, или ослабло дело и не брегемо Божьих заповидей что творилося» [9, с.20]. Однак після свого повноліття, разом з самостійним управлінням державою молодий цар Іван Васильович взявся за справу земського і церковного устрою, знайшовши собі належного достойного співробітника – митрополита Макарія, який не відмовився розділити з царем справу облаштування землі Руської і діяв у тому ж напрямку, що й цар [3].

Ось як описує ці події професор О. Ієгер: «Корисні поради митрополита Макарія і, зокрема, вплив, що здійснював на Іоанна його новий духовник, новгородський священик Сильвестр, направили юнака на інший шлях». Під впливом цих осіб Іван заявив боярам, що він бажає вінчатися не на велике княжіння, а на царство царським вінцем. 16 січня 1547 року він вінчався на царство і прийняв титул «царя Московського і всієї Русі», а від того ж року одружився з дівчиною, що походила з давнього знатного роду Московських бояр – з Анастасією Романівною, дочкою боярина Романа Юрійовича Захарієно-Кошкіна. Анастасія вважалася провидивою, вирізнялася великими чеснотами і спокійним характером; вона зуміла вплинути на свого чоловіка і остаточно відволікла його від тих шумних, порочних веселощів, якими намагалися розважати і тішити царя фаворити з бояр. З іншого боку Сильвестр сприяв зближенню Іоанна з Олексієм Адашевим – людиною не знатною, проте розумною, чистою, з добрими помислами. Сильвестр і Адашев були пов'язані тісною дружбаю, були особливо корисними молодому царю тим, що знайомили його з народними потребами, які бояри намагалися приховувати від Іоанна. Під впливом цих добрих радників Іоанн забажав особисто почувати від своїх підданих про їхні потреби і бажання, наказавши у 1550 році зібратися у Москву виборним людям з усієї Руської землі на перший Зем-

ський Собор. Цьому Земському Собору було запропоновано на обговорення і затвердження новий царський Судебник, оскільки старий, введений у користування дідом царя Іоанном III, у багатьох випадках був непридатний, більше того, Іваном були уважно вислухані чисельні скарги на неустрій і безладдя у загальнодержавному устрої, на труднощі, непосильні для служивого прошарку населення, на пригнічення сильними слабких, на непорядки у церковному устрої і важливі недоліки духовенства. Внаслідок Земського Собору був скликаний наступного року Собор духовних керівників, якому Цар запропонував на обговорення і вирішення цілу низку питань. Відповіддю на ці питання виявилася соборна постанова зі ста пунктів, названа через це Стоголовою. Подальшим наслідком Собору було: новий розподіл земель, наданих у володіння службовим людям (дворянам і дітям бояр), що несли на собі усі труднощі військової служби, водночас вони отримали значні пільги і вигоди. Згодом важливе полегшення було дане і народу у багатьох віддалених краях Московської держави, де населення страждало від бездіяльності влади. Міським і сільським громадам було надане право самосуду, згідно якого громади могли самі обирати із свого оточення керівників і суддів, що були зобов'язані споглядати за справедливим розподілом податків і повинностей, а також за тишею і безпекою від «всіх недобрих людей» [4, с.232-233].

Таким чином, 1549 року під час Собору Цар дістав благословення Митрополита і єпископів виправити Судебник 1497 р. і вже у 1550 р. справу було завершено. На новому Соборі (кликаному для утвердження Судебника і уставних грамот) Цар запропонував митрополиту Макарію та іншим ієрархам зробити для духовного управління те ж, що він зробив для державного, тобто передивитися вже розрізнене і ще пошкоджене, перше привести до єдності, друге – утвердити [4, с.4].

З цією метою і був скликаний Собор 1551 р., який митрополит Макарій (Булгаков) називає «найважливішим з усіх Соборів, що були до цього часу в Церкві Руській» [6, с.135]. Соборне положення його розкладено на 100 глав, внаслідок чого він отримав назву «Стоголового».

Собор відкрився в Москві 23 лютого 1551 р. в царських палатах у присутності самого царя, князів і бояр. Перед відкриттям був відслужений урочистий молебень в Успенському соборі Московського Кремля.

На Соборі були присутні представники як духовенства, так і мирян. У списках «Стоглава» за іменами названі лише ієрархи. Це Митрополит Макарій (канонізований); Феодосій, архієпископ Новгородський і Псковський; Никандр, архієпископ Ростовський і Ярославський та інші.

Варто сказати кілька слів про цих архієреях, які безсумнівно впливали на прийняття тих чи інших питань на соборі. Головною фігурою безумовно був голова Собору – святитель Макарій, особа, безперечно, відома в історії Руської церкви як через піклування про її благо, так і через духовну просвіту, а також письмовими працями. Його освіта і розум ставили

ного досить високо серед інших впливових осіб, учасників, з якими він укладав «виборну Раду» або Думу, для дій, направлених на покращення стану Церкви і Держави. Він мав бажання викоренити ересі і розколи, які почалися в Руській Церкві, був зосереджений на вплив духовної просвіти своєї Батьківщини.

В умовах загострення соціальних конфліктів, головним із яких був конфлікт між феодалами і селянством, уряд Івана VI розпочав проведення військових, адміністративних та інших реформ. Метою реформ було зміцнення і посилення централізованої держави в інтересах правлячої верхівки суспільства.

У 1549 р. відбувся перший Земський Собор, у роботі якого прийняли участь представники різних соціальних прошарків населення (крім селян). Земські збори повинні були стати опорою Царя, вони ставали свідченням затвердження станово-представницької монархії.

Найкрупнішим починанням уряду Івана VI було укладення нового законодавчого кодексу «Судебник» (1550 р.). Процес зміцнення центральної влади повинен був охопити і церкву. Російський абсолютизм не змірився з тою величезною роллю, яку мала Церква у державі. Сила Церкви полягала не тільки в її впливові на віруючих. Так само, як і на Заході католицька церква, православна у Росії була феодалним власником землі і володіла величезними багатствами. Це давало змогу їй владно втручатися у державні справи. Конфлікт між світською (цивільною) і духовною (церковною) владою визрівав давно. У самій церковній організації не було належного порядку: різні «святі», розрізненість церковних урядів, відсутність чіткої системи управління та ін. А царська влада мала потребу в могутній церковній організації. Вона повинна була стати надійною опорою абсолютизму. Церковний Собор 1551 р. прийняв рішення про виправлення «церковних справ», обмеживши церковне самоволодіння. На Собор та його рішення вплинув молодий російський цар Іван VI, особисто ним були переглянуті порядки у церкві, її управління і її релігійні звичаї. При відкритті Собору Іван проголошував довгу промову, каючись у своїй попередній поведінці і запрошував до співпраці з ним у управлінні державою як духовенство, так і світських людей. Іоанн не був налаштований надзвичайно покійно і говорив зовсім протилежне тому, що він виголошував на захист свого самодержавства. Більш за все він тоді поважав церкву і віддавав на її розгляд майже усе земське управління, складене за «Судебником» та уставним грамотам. Акти цього відомого Собору дійшли до нас у вигляді питань, пропонуєваних від імені царя на Соборі, і відповідей на ці питання, що включали соборні вирокі. Оскільки цих питань і відповідей було сто, то й Собор отримав у народі назву «Стоглава».

Щодо церковного управління запропоновано було виправити порядок, схожий з управлінням намісників і володарів у земській справі. Влашки у своїй спархії в Церкві нагадував удільного князя. У нього була

рада з власних бояр, що керували і судили в єпархії, докладаючи владиці. Суддіями від владик були його намісники і десятники; при них були, так само як у Земстві, недільники і докладчики. Біле духовенство і монастирі були обкладені великою кількістю різноманітних податків [1, с.262] від яких деякі звільнялись за благоволінням владики. Владики роздавали свої землі на помістя боярським дітям - ці землі переходили від власника до власника не за спадщиною, а за волею архієрея. Діти боярські були зобов'язані службою владиці, хоч і викликалися на державну службу. Суд у святителів, у тих, хто відповідно належав цьому суду, поділявся на два види: духовний - у справах, що стосувалися віри і благочестя як над духовенством, так і над мирянами, і мирський - над особами, що належали виключно до церковного відомства. Взагалі, як суд, так і управління, у церковному відомстві страждали у ті часи великими зловживаннями. Владичні бояри і деякі десятники всіма неправдами угискували сільських священників. Собор не наважився відмінити суди бояр і десятників тому, що і за часів великих чудотворців при Петрі, Олексії та Іоанні були десятники, але запровадив із священників старост і десятників, які крім інших обов'язків, повинні були бути присутніми на суді десятників; але, крім цього, на цей суд допускались ще і земські старости і целовальники разом із земським дяком. Будь-яка справа писалася у двох примірниках і одна сторона перевіряла іншу. Обранці від священників, попівські старости і священники, повинні були, кожній у своїй парафіїх, слідкувати за церковним благочестям і за виконанням зобов'язань духовенства. Вони ж збирали і довозили владиці усі встановлені збори і податки.

Собор звернув увагу і на духовні книги. Здавна перекладались книги з грецької мови, з латинської, переписувались старі твори і переклади та продавались. Як перекладені праці, так і рукописи виконувались погано. Тоді все написане без винятку зараховували до церковних справ; і через те книги були заборонені; неканонічні апокрифи вважались, через незнання, рівними з канонічними книгами священного Писання і зазвичай переписувалося батьками церкви те, чого ніколи не писали. Це, безумовно, призводило до непорозумінь. Собор встановив інститут духовної цензури, довіривши її попівським старостам і десятникам. Книгописці були під їх наглядом. Старости і десятники мали право переглядати і затверджувати переписані книги і відбирати з продажу не виправлені. Оскільки в той час суспільна думка про навчання грамоті була пов'язана з благочестям, то усе навчання взагалі залежало від духовного керівництва.

Під час «Стоглава» залишалась ще пам'ять про те, що свого часу на Русі існували училища, однак потім зникали. Небагато людей тоді знали грамоту, вчилися як-небудь, і святителі інколи посвячували у священники людей малограмотних і недосвідчених. Собор постановив запровадити училища і довірив їх устрій обраним духівникам, які повинні були відкривати училища у своїх будинках; православних християн запрошували віддавати своїх дітей на навчання грамоті, письму і церковному співу.

Розглядаючи питання про написання книг, Стоглавий Собор поставив питання про іконописання, зауважив про великі зловживання і визначив встановити особливий клас іконописців під наглядом святителів, щоб окрім них ніхто не наважився займатись іконописанням.

Монастирі з існуючими зловживаннями становили одну з головних проблем Стоглавого Собору. Наділені селами і користуючись великими доходами, монастирі були Земним раєм для своїх керівних осіб, що завжди могли примусити мовчати своїх підлеглих, якщо б з їхнього боку були звинувачення у зловживанні. Архімандрити та ігумени оточували себе своїми рідними і клеветами й перетворювали монастирське майно у вигідні для себе оренди. Їх рідня, під виглядом племінників, поселялася у монастирях, настоятель роздавав їм монастирські землі, посилаючи їх туди як прикажчиків.

Собор різко засудив свавілля настоятелів, які розтрачували за допомогою своїх родичів монастирське майно, розврат в монастирях, пияцтво духовенства. Виступаючи в принципі проти «пьянственного пития», отці собору залишались реалістами: вони писали, що монахоам дозволено пити вино помірно, «во славу Божию» – по одній, дві, три чаші. Однак щеза третью чаші монахи звичайно забувають про міру «сих чаш» і п'ють «до пьянства». Собор категорично заборонив тримати в монастирях горілку («гаряче вино»), не дозволив «фрежския» (виноградні) вина і справу, вірогідно, не тільки в значній меншій міцності цих напоїв, але і в їх дорожечі (імпортний товар), який не давав можливості вживати понад міру.

Протопопи повинні були спостерігати, щоб рядові священники «не опинися і не лаялися і не сквернословили, і пьяни бы в церков и во святыи старь не входили и до кровопролития не билися».

Потрібно зауважити, що засідання Собору відкрив особисто цар Іоан IV. Він звернувся до святителів з доповіддю, в якій в загальних рисах вказав на зміст соборних обговорень, виразив свою готовність бути помічником, і звелів членам Собору зберігати між собою «согласіє й єдиноумеліє». В цьому вже можна було бачити молодого царя як талановитого мислителя і видатного Богослова. Під час другої доповіді царя, яка звучала урочистим піднесенням тоном, характеризувалась образністю і відточеною висловів. Цар в ній згадує гріхи своєї юності і висловлює надію, що всі біди, які спіткали Русь є не що інше, як Божа кара. Цар згадує московські пожежі, які його дуже вразили, він говорить: «и оть сего убо вииде страхъ в душу мою и трепет в кости моя, и смирихся дух мой и смилився и я познах своя согрешения ... и припадох к Божию великому Человсколюбию и к Пречистой Богородице» [9, с.13].

Цар закликає членів собору попрацювати во славу Божу приводячи на приклад відомих сповідників Християнської віри, які не тільки попрацювали, але й постраждали за ім'я Христа. Що ж вам, каже цар – яким нічого не грозить, окрім праці і образ від безумних людей. Цар ставить

перед Собором велике завдання: «виправлення і ствердження віри і церковного благочестя в зв'язку з царським благозаконням і земським устроєм. У четвертій доповіді цар звертається до присутніх особисто від себе. В ній говорить тільки про справи державні, і вкінці побажав разом з святителями утверджувати «нестройное во благо».

Після цього цар Іоан Васильович запропонував Собору на розгляд т.зв. Царські питання, які торкалися різних сторін церковного, державного і суспільного життя. Вони стосувалися церковних обрядів і Богослужіння, звичаїв і поведінки духівництва, поведінки і звичаїв мирян, Святительський суд, церковного управління. Розробкою відповідей на ці питання і займався Собор. Дослідження вказують, що цар не сам складав ці питання, а йому допомагала так звана «Ізбрана Рада», в яку входив митрополит Макарій, протопоп Сильвестр і інші [6, с.129-130]. Засідання Собору продовжувалися декілька місяців і 17 травня Соборні діяння та постанови були відправлені до Троїце-Сергіївської лаври на перегляд митрополиту Іосафу і іншим соборним старцям [12, с.117]. У лаврі соборні постанови розглянули і, зробивши зауваження та поради, відіслали в Москву.

Після отримання зауважень Іосафа Соборні рішення були прийняті. Ці зауваження викладені в сотій главі.

В зв'язку з тим, що до нас не дійшов оригінал Соборних положень, деякі дослідники виражають сумнів в канонічності Стоглава, тобто в тому, що ця книга була утверджена підписами єпископів або царя.

В підтвердження того, що Стоглав має силу соборного положення, можна привести документи, в яких є вказівка на Стоглав як на Соборне положення або інші документи, які містять в собі глави із нього. Як такі можна навести наступні: «Червень 1551 р. Соборний вирок в Новгород». Грудень 1551 р. Окружний царський наказ про обов'язки старост повітських, десятицьких, земських. Квітень 1552 р. Додатковий указ до Судебника з випискою із Соборного положення о благочинні духовенства і нравах суспільних та інші».

Крім всіх цих актів, виданих від імені царя, які свідчать про затвердження царем Соборних положень, про це свідчать і багато окремих актів, складених після Собору, наприклад: у 1555 р. із волостей, що належали Сергіївській Лаврі, вигнані за Соборним положенням волхви, скоморохи та інші.

«Стоглавом» керувались і на нього посилалися не тільки в XVI, але і в XVII і навіть на початку XVIII ст. [11, с.81]. Тобто на нього посилалися і ним керувались і після Московського Собору 1667 р., який засудив Стоглав: «и той собор не въ Собор, и клятву не в клятву, и нивчто же вменяемъ яко же не бысть». А членів собору Стоглавого образили і принизливо назвали простолюдинами та невігласами.

А між іншим, це були найдосвідченіші люди того часу – преподобний Максим Грек. Достатньо сказати, що митрополит Макарій був составителем Великих Четій-Міней.

У прийнятті своїх рішень Собор керувався тим, чим мав керуватись: Священним письмом, Церковними уставами, правилами Святих Апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, святих отців, а також Соборами Руськими попередніх святих отців, церковними Уставами Руських князів. Як вже говорилося, в роботі Собору брали участь ієрархи, в подальшому канонізовані Руською Церквою.

Цар Олексій Михайлович в окружній грамоті 1669 р. про іконне написання, порадившись з патріархами, наказав підтвердити узаконення собору Стоглавого про написання ікон з вказівкою на 43 главу собору.

В 1700 році цар Петро I зробив запит до патріарха Андріяна про те, якими законами він керується, той відповів, що головні його законодавчі книги: древня харатейна Правильна (Кормча), Стоглав царя Іоана Васильовича і постанови Московського собору 1667 р., виписавши із Стоглава повністю з 53 до 58 глави. Таким чином, хоча постанови Стоглава вважались недійсними після собору 1667 р. в житті їми керувались до смерті останнього патріарха Андріяна, тобто до реформ Петра I. Собор 1701 р. звернув увагу і підтвердив правильність і спасительність двуперсного хресного знаменія і сугубої алілуї. На соборі була повторена греческа формула 12 – 13 в.в.: «Якщо хтось не хреститься двома перстами, як і Христос, да єсть проклят».

Собор підкреслив суворість покарання за бриту борід, посилаючись на Правила Святих Апостолів: «Якщо хтось бороду брис і помре так, то не можна його відспівувати» [11, с.310-311].

Можна зробити такий висновок.

«Стоглав» став в історії Руської Церкви подією унікальною. Він зафіксував правові норми внутрішнього життя Руської Помісної Церкви, кожен взаємовідносин духовенства з суспільством і державою й той момент історії, коли, ввібравши повноту православ'я із Візантії, Руська Церква набула повноцінної самостійності.

Саме тому полеміка, яка велась навколо «Стоглава», зачіпає саму сутність розходжень між старим і новим обрядом патріарха Никона в Руській Церкві. Собор 1551 р. висвітлював срісь і єретиків наказував за це.

Стосовно літературного боку «Стоглава», то ним захоплювався Карамзін, говорячи, що слог Стоглава дивує своєю ясністю й чистотою. У викладенні питань, що стосуються і повчань, мова Стоглава набуває відтінку сердечної теплоти, вона є зразком пастирської бесіди з пасомими. Передмова Собору і Царські промови можуть бути найкращими зразками ораторського мистецтва того часу, зразками руськими, оригінальними, які достойні стати в ряду найкращих творів того часу.

Отже, узагальнюючи викладений матеріал, варто відзначити наступне. Стоглавий собор і реформи царя Іоанна Грозного на багато років визначили характер політичного і релігійного розвитку Руської держави. Його завданнями були уніфікація церковних обрядів (у різних землях панував певний плюралізм в порядку церковної служби) і головне,

вжиття заходів для покращення поведінки, моральності духовенства, що підвищило його авторитет.

Джерела та література: 1. Вургафт Е. Г., Ушаков И. А. Старообрядчество. Лица, события, предметы и символы. М.: Церковь, 1996. – С. 262-275. 2. Нестеров Ф. Ф. Связь времен. – М., 1917. – 14 с. 3. Беляев И. Об историческом значении деяний Московского собора 1551 года // Русская Беседа. – 1858. – Т. IV. Отдел критики. 4. Иегер О. Всеобщая история. СПб., изд. А. Маркса. – Том 3. – С. 232 – 233. 5. Беляев И. Памятники Русского церковного законодательства. Стоглав и наказные списки по Стоглаву // Журнал «Православное Обозрение». – 1863. – Т. XI. – 196 с. 6. Митр. Макарий. История Русской Церкви. – М., 1996. – Кн. 4. – Ч. I. – С. 125 7. Мироненко С. В. История Отечества: Люди, идеи, решения. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с. 8. Скрынников Р. Т. Россия накануне «Смутного времени». – М.: Мысль, 1980. 9. Стоглав. – СПб, 2002. 10. Лурье В. М. Русское православие между Киевом и Москвой – М.: Три квадрата, 2009. 11. Розенкампф. Обозрение Кормчей книги в историческом виде. Примечания. – М., 1829. 12. Бочкарёв В. Стоглав и история собора. – М., 1906.

УДК 94(397.3)«-218/-201»355.3

Андрій КОЗАК

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА КАРФАГЕНСЬКОЇ ПІХОТИ У ПЕРІОД ДРУГОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ

В статті автор розглядає військове мистецтво карфагенської армії, зокрема піхоти, в період Другої Пунічної війни. Автор аналізує як загальний розвиток способів і методів ведення воєнних дій у цілому, так і окремих битв зокрема. Характеризує манеру бою, визначає тактичні особливості, прийоми і умови застосування збройних сил Карфагену в окреслений період.

Ключові слова: Антична армія, Карфаген, Пунічні війни, карфагенська піхота, Ганнібал, Газдрубал, Баркіді, пунійці, кельти, ібери, карфагенське військове мистецтво, тактика карфагенян.

Андрей КОЗАК

ОСОБЕННОСТИ ВОЕННОГО ИСКУССТВА КАРФАГЕНСКОЙ ПЕХОТЫ В ПЕРИОД ВТОРОЙ ПУНИЧЕСКОЙ ВОЙНЫ

В статье автор рассматривает военное искусство карфагенской армии, в частности пехоты, в период Второй Пунической войны. Автор анализирует как общее развитие способов и методов ведения военных дел в